

บทที่ 3

โรงเรียนชุมชน

1. ความหมายของโรงเรียนชุมชน

ยูเนสโก ให้คำนิยามโรงเรียนชุมชนว่า “โรงเรียนชุมชน” คือ สถาบันซึ่งประชาชนมีภาระหน้าที่ในการส่งเสริมความเจริญแก่เด็ก เยาวชน และผู้ใหญ่ ให้สามารถทำหน้าที่พลเมืองดี โดยทำหน้าที่ศึกษาค้นคว้าเกี่ยวกับความต้องการของชุมชนและทำเป็นแบบแผนต่อเนื่องกัน (ดาราที่ปะปาล, 2521 : 149)

กูด (Carter V. Good) ได้ให้ความหมายโรงเรียนชุมชนไว้ว่า เป็นโรงเรียนที่จัดให้สอดคล้องกับการดำรงชีวิตในชุมชนได้อย่างสนิทสนม โดยพยายามให้บริการทางการศึกษาแก่ทุกคนในชุมชนนั้น สนองความต้องการของชุมชนโดยให้โรงเรียนเป็นศูนย์กลางในการจัดกิจกรรมต่าง ๆ แก่ชุมชน รวมทั้งการใช้ประโยชน์จากแหล่งวิชาในชุมชนมาปรับปรุงการเรียนการสอนด้วย (Carter V. Good, 1973 : 120)

โอลเซน (Edward G. Olsen) ให้คำนิยามโรงเรียนชุมชนไว้ ดังนี้ “โรงเรียนชุมชน คือโรงเรียนที่ให้บริการทางการศึกษาตลอดวันแก่บุคคลทุกวัย บริการนี้จะช่วยให้บุคคลเรียนรู้การปรับปรุงวิธีที่จะอยู่ร่วมกัน และดำเนินชีวิตส่วนตัวอย่างมีประสิทธิภาพ บริการที่โรงเรียนให้จะมีแกนกลาง คือ หลักสูตรที่สอดคล้องสัมพันธ์กับปัญหาภายในชุมชน บริการทางการศึกษาของโรงเรียนจะใช้หลักการแสวงหาข้อเท็จจริง โดยอาศัยทรัพยากรทั้งหมดของชุมชนเป็นบ่อกำเนิดของความรู้ เช่นเดียวกับห้องสมุดหรือห้องเรียน บริการทางการศึกษาดังกล่าวจะมีการวางแผน มีการควบคุมและประเมินผลอยู่เสมอ โดยทางโรงเรียนและประชาชนภายในชุมชนเอง รวมทั้งเยาวชนที่ยังอยู่ในโรงเรียน” (Edward G. Olsen and others, 1958 : 11)

โรงเรียนชุมชน คือโรงเรียนที่ก่อตั้งขึ้นเพื่อสนองความต้องการของประชาชนในสังคมในการแสวงหาความรู้ โดยให้ประชาชนในสังคมมีส่วนเข้ามามีส่วนร่วมในการบริหารในนามคณะกรรมการโรงเรียน และร่วมดำเนินกิจกรรมและใช้บริการต่าง ๆ ของโรงเรียนด้วย

2. จุดมุ่งหมายของโรงเรียนชุมชน

โรงเรียนชุมชนมีจุดมุ่งหมายที่สำคัญ (จรัส นวลนัม, 2540 : 265) ดังนี้ คือ

1. เพื่อเป็นศูนย์กลางของชุมชน ในการหาความรู้และใช้บริการต่าง ๆ

2. เพื่อกระตุ้นและจูงใจประชาชน ให้รู้จักปฏิบัติตนในด้านสุขภาพอนามัย การเกษตร เพื่อยกฐานะของครอบครัวให้ดีขึ้น

3. เพื่อส่งเสริมให้ประชาชนร่วมมือกันพัฒนาชุมชนของตนเอง

4. เพื่อส่งเสริมให้ประชาชนเข้าใจระบบประชาธิปไตย

5. เพื่อให้ประชาชนมีสิทธิในการวางนโยบายในด้านวิชาการของโรงเรียน พร้อมกับได้ร่วมกิจกรรมของโรงเรียนมากยิ่งขึ้น

6. เพื่อทำหน้าที่เป็นผู้นำให้กับชุมชน พร้อมกับกระตุ้นให้เกิดการวางแผนพัฒนาชุมชน

7. เพื่อร่วมมือปรับปรุงโครงการศึกษาของหน่วยงานอื่น ๆ ให้เกิดผลดี เช่น หน่วยงาน เกษตร

8. เพื่อรับผิดชอบในกิจกรรมของชุมชน เช่น งานปีใหม่ สงกรานต์ ฯลฯ

9. เพื่อดำเนินการสอนและบริการชุมชนให้เป็นไปตามความต้องการของบุคคลในชุมชน

10. เพื่อส่งเสริมขนบธรรมเนียมประเพณีและวัฒนธรรมของชุมชน

11. เพื่อใช้แหล่งทรัพยากรของชุมชนให้เกิดประโยชน์ต่อการจัดการศึกษา

12. เพื่อจัดโครงการการศึกษาผู้ใหญ่ขึ้น ให้ประชาชนอ่านออก เขียนได้ และมีประสบการณ์ ด้านอาชีพ

13. เพื่อให้ครูได้มีส่วนรับผิดชอบในการเป็นผู้นำของชุมชน

ประเภทของโรงเรียนชุมชน

อุ๋นตา นพคุณ (2523 : 179-180) ได้จัดแบ่งประเภทของโรงเรียนชุมชน โดยพิจารณา ถึงโครงการและหลักสูตรเป็นแนวทางดังนี้

1. หลักสูตรชุมชนเป็นศูนย์กลาง (The Community-Centered Curriculum) โรงเรียนชุมชนประเภทนี้เน้นที่ว่าชุมชนเป็นบ่อเกิดทางการศึกษาที่สำคัญ ทรัพยากรต่าง ๆ ที่มีอยู่ในชุมชนจะเข้ามามีส่วนสำคัญในกระบวนการเรียนของผู้เรียน การกำหนดหลักสูตรของโรงเรียน ประเภทนี้จะทำให้มีความสัมพันธ์และสอดคล้องกับสภาพแวดล้อมและทรัพยากรของชุมชนมากที่สุด

2. หลักสูตรอาชีพจะเป็นศูนย์กลาง (The Vocational-Centered Curriculum) โรงเรียนชุมชนประเภทนี้มุ่งที่จะใช้แหล่งวิทยาการของชุมชนให้เป็นประโยชน์มากที่สุด โดยเฉพาะอย่างยิ่ง การใช้แหล่งชุมชนสำหรับการจัดการเรียนการสอนในด้านวิชาชีพ โรงเรียนบางโรงเรียน อาจจะเชิญวิทยากรที่มีความสำเร็จด้านวิชาชีพมาช่วยจัดทำหลักสูตรด้านอาชีพของตนก็ได้

นอกจากจะมีหลักสูตรการเรียนการสอนวิชาชีพแล้ว ในโรงเรียนประเภทนี้มักจะจัดหน่วยแนะแนวด้านอาชีพสำหรับนักเรียน หน่วยติดตามประเมินผลนักเรียนที่จบตามหลักสูตร และออกไปประกอบอาชีพ และให้ความรู้ด้านอาชีพแก่ผู้ที่อยู่นอกระบบโรงเรียน โดยอาจจะเป็นการฝึกด้านอาชีพให้ หรือให้ความรู้ด้านวิชาชีพเพิ่มขึ้น

3. หลักสูตรศูนย์ปฏิบัติการของชุมชน (The Community-Centered Function) แนวการจัดการโรงเรียนประเภทนี้ โรงเรียนจะเป็นศูนย์กลางในการให้บริการแก่ชุมชน โดยเฉพาะอย่างยิ่งด้านอาคารสถานที่ อุปกรณ์และวัสดุของโรงเรียน โดยโรงเรียนถือว่าหน้าที่หลักคือ การให้บริการดังกล่าวแก่ชุมชน และถือว่าเป็นกิจกรรมที่มีความสำคัญมากกว่าการพัฒนาชุมชนโดยตรง ซึ่งตามหลักการนี้ชุมชนสามารถใช้สถานที่ของโรงเรียน เช่น โรงอาหาร โรงฝึกงาน ของโรงเรียนเป็นสถานที่จัดงานของตนได้ เช่น งานแต่งงาน บวชนาค หรือการจัดอภิปราย เพื่อช่วยในความเจริญของชุมชนและบ้านเมือง เป็นต้น

4. หลักสูตรให้บริการแก่ชุมชน (The Community-Service Programmed) โรงเรียนที่จัดหลักสูตรหรือโปรแกรมการเรียนการสอนที่เน้นทั้งการให้บริการแก่ชุมชนและการพัฒนาชุมชน กล่าวคือ นอกจากโรงเรียนจะให้บริการด้านอาคารสถานที่ อุปกรณ์และวัสดุของโรงเรียนในการจัดงานต่าง ๆ แล้ว โรงเรียนยังจัดทำโครงการพัฒนาชุมชนขึ้น ซึ่งโครงการพัฒนาที่จัดขึ้นนั้น ส่วนใหญ่จะเป็นโครงการร่วมมือระหว่างโรงเรียนกับชุมชน โดยการวางแผนร่วมกันและดำเนินการร่วมกัน หลักสูตรของโรงเรียนประเภทนี้ นอกจากจะเน้นถึงความสำคัญของการแก้ไขปัญหาภายในชุมชนแล้ว ยังได้ให้ความรู้ในการดำเนินชีวิตของสมาชิกในชุมชนด้วย เช่น สอนหนังสือแก่คนที่ไม่รู้หนังสือ ให้ความรู้เรื่องหลักโภชนาการและการทำปุ๋ย เป็นต้น

โรงเรียนชุมชนอาจจัดตั้งเป็นศูนย์ต่าง ๆ โดยเชิญวิทยากรในท้องถิ่นมาให้ความรู้ในด้านวิชาชีพให้แก่ประชาชนในชุมชนนั้น ๆ ซึ่งใช้โรงเรียนเป็นศูนย์ปฏิบัติการ ให้การบริการในเรื่องของอาคารสถานที่ในการจัดกิจกรรมต่าง ๆ และมีการดำเนินการในโครงการต่าง ๆ เพื่อพัฒนาโรงเรียนกับชุมชนร่วมกัน

3. บทบาทของผู้บริหาร ครู และประชาชนในชุมชนที่มีต่อโรงเรียน (กอบเกียรติ เจริญพานิช, 2540 : 18-21)

บทบาทของผู้บริหารที่มีต่อชุมชน

1. ให้การยกย่องนับถือ ซึ่งประกอบไปด้วยความจริงใจ ทำทางที่เป็นมิตร มีความนุ่มนวล รู้จักกาลเทศะ
2. ให้ความเป็นกันเองและความเป็นมิตรกับประชาชน
3. ถือว่าโรงเรียนเป็นของประชาชน ไม่ควรปิดป้ายหน้าโรงเรียนว่า “สถานที่ราชการ ห้ามเข้า” ควรเปิดโอกาสให้ประชาชนมีสิทธิ์เข้ามาใช้บริการต่าง ๆ ของทางโรงเรียน เช่น ใช้บริการห้องสมุด ขอใช้อาคารสถานที่ ขอยืมโต๊ะเก้าอี้ และควรชักชวนให้ประชาชนช่วยกันดูแลปฏิบัติตามระเบียบของทางราชการ
4. ควรหาโอกาสเข้าร่วมกิจกรรมทางวัฒนธรรม และศาสนาของชุมชนเพื่อจะได้ใกล้ชิดและสร้างความคุ้นเคยกับประชาชน
5. พยายามทุกวิถีในการสร้างความรู้สึกเป็นเจ้าของโรงเรียน ให้เกิดในหมู่ประชาชน

ทำอย่างไรประชาชนจะเกิดความรู้สึกว่า โรงเรียนนี้เป็นของเขา ถ้าสามารถทำได้ก็จะเป็นการง่ายในการที่จะขอความร่วมมือจากประชาชน

6. เปิดโอกาสให้ประชาชนเข้ามาเยี่ยมชมกิจการของโรงเรียนได้ตามสมควร โดยผู้บริหารให้การต้อนรับเป็นอย่างดี

7. ตื่นตัวที่จะพัฒนาโรงเรียน และพัฒนาท้องถิ่นอยู่เสมอ

8. เชิญประชาชนที่มีความสำเร็จในวิชาชีพ หรือมีประสบการณ์อันเป็นประโยชน์ต่อการเรียน การสอน มาเป็นวิทยากรของโรงเรียนเป็นครั้งคราว

9. จัดให้มีการสอนวิชาชีพและวิชาสามัญแก่ชุมชน ตามที่ประชาชนสนใจ

10. ไม่กระทำในสิ่งที่เป็นการจัดความประสงค์ของชุมชน

11. รู้จักใช้ทรัพยากรที่มีอยู่ในท้องถิ่นให้เป็นประโยชน์ต่อโรงเรียน (วิไลวรรณ วิทยวิโรจน , 2525 : 223-224)

ผู้บริหารมีบทบาทต่อชุมชนในการให้ความเป็นกันเอง ความเป็นมิตรกับคนในชุมชน เข้าร่วมงานหรือกิจกรรมต่าง ๆ ที่หมู่บ้านหรือคนในชุมชนได้จัดขึ้น ตื่นตัวในการพัฒนาโรงเรียน รู้จักใช้ประโยชน์จากทรัพยากรในหมู่บ้าน นำมาใช้ในกิจกรรมการเรียนการสอนและพยายามให้ชาวบ้านเกิดทัศนคติที่ดีต่อโรงเรียนและครู

บทบาทของครูที่มีต่อชุมชน

ครูเป็นบุคลากรทางการศึกษาที่กระจัดกระจายอยู่ตามท้องถิ่น ทั้งในเมืองและชนบทเป็นผู้ใกล้ชิดกับชุมชนและชาวบ้านมากที่สุด ครูจึงมีบทบาทในการพัฒนานักเรียนควบคู่ไปกับการพัฒนาชุมชน อันได้แก่การพัฒนาคนและสิ่งแวดล้อม

สมทรง เขมะวิชานูวัติ (2521 : 97) ได้กล่าวถึงบทบาทของครูที่มีต่อชุมชนไว้ว่า

1. ครูควรให้ความร่วมมือเกี่ยวกับการจัดกิจกรรมที่เกิดขึ้นในชุมชนเช่น การทอดผ้าป่า การพัฒนาหมู่บ้าน

2. ครูควรไปเยี่ยมนักเรียนที่บ้าน เพื่อเป็นการเชื่อมความสัมพันธ์ระหว่างครูกับผู้ปกครองของนักเรียน และยังได้รู้สภาพความเป็นอยู่ของนักเรียนอีกด้วย

ครูมีส่วนช่วยในด้านการพัฒนาชุมชนให้ดีขึ้น ครูควรจะให้ความร่วมมือกับกิจกรรมต่าง ๆ ที่มีในชุมชน เมื่อมีโอกาสควรจะไปเยี่ยมนักเรียนที่บ้านเพื่อทราบถึงความเป็นอยู่และสภาพที่แท้จริงของนักเรียนแล้วยังเป็นการเชื่อมความสัมพันธ์อันดีระหว่างครูกับผู้ปกครองของนักเรียน

บทบาทของประชาชนในชุมชนที่มีต่อโรงเรียน

ประชาชนในชุมชนมีส่วนสำคัญที่จะช่วยให้โรงเรียนประสบผลสำเร็จ ทั้งในด้านกิจกรรมการเรียนการสอน และกิจกรรมในด้านต่าง ๆ ประชาชนในชุมชนจึงควรมีบทบาทดังนี้คือ

1. ให้ความร่วมมือเมื่อทางโรงเรียนมีหนังสือเชิญให้ร่วมกิจกรรมต่าง ๆ ที่โรงเรียนจัดขึ้น เช่น กิจกรรมวันแม่ กิจกรรมงานประจำปีของทางโรงเรียน เป็นต้น
 2. ร่วมประชุมทุกครั้ง เมื่อโรงเรียนเรียกประชุมผู้ปกครองนักเรียน
 3. บริจาคทรัพย์สิน หรือสิ่งของตามความสามารถที่ตนเองจะบริจาคได้
 4. ให้ความเป็นกันเองกับครูในโรงเรียน
 5. ร่วมเป็นกรรมการของสมาคมที่โรงเรียนจัดขึ้น
 6. เป็นวิทยากรตามอาชีพที่ตนชำนาญ เมื่อได้รับเชิญจากทางโรงเรียน
- ประชาชนควรจะปฏิบัติต่อโรงเรียนดังนี้คือ ควรให้ความร่วมมือในการจัดกิจกรรมต่าง ๆ ของทางนักเรียน ร่วมประชุมทุกครั้งที่ได้รับเชิญ บริจาคทรัพย์สินตามอัธยาศัย ให้ความเป็นกันเองกับคณะครูในโรงเรียน และที่สำคัญคือเห็นความสำคัญของการศึกษา

4. บทบาทของชุมชนกับการศึกษาของไทย

บทบาทของชุมชนกับการศึกษาจากงานวิจัยของวิชิต นันทสุวรรณ และคณะ (2541 : 21-35) แบ่งออกเป็น 3 ประเด็นสำคัญ คือ

1. บทบาทของชุมชนกับการจัดการศึกษาของไทยในอดีต

ลักษณะพิเศษประการหนึ่งของชุมชนหมู่บ้านไทยในอดีต คือการเห็นคุณค่าและให้ความสำคัญต่อการศึกษามุมชนในอดีต ได้ทุ่มเทแรงกาย แรงใจหรือพลังศรัทธา และทรัพย์สินเงินทองจำนวนมากในการก่อสร้างและทำนุบำรุงวัด ให้เป็นศูนย์กลางในการศึกษาเล่าเรียนของบุตรหลาน วัดในอดีตจึงมิได้เป็นเพียงสถานที่ประกอบพิธีกรรมทางศาสนาเท่านั้น แต่ยังเป็นสถาบันทางการศึกษาของชุมชนอีกทางหนึ่งด้วย และคนในสมัยก่อนก็ได้นิยมส่งบุตรหลานของตนเข้ารับการศึกษอบรมที่วัดผ่านการ “บวชเรียน” ซึ่งเป็นกระบวนการเรียนรู้ ที่วัดและชุมชนได้ร่วมกันจัดขึ้น นอกจากวัดแล้ว บ้านหรือครอบครัว ในฐานะหน่วยพื้นฐานของชุมชนก็เป็นอีกสถาบันหนึ่งที่ทำหน้าที่จัดการเรียนรู้ให้แก่สมาชิก

กระบวนการเรียนรู้ที่เรียกว่า บวชเรียน ได้สะท้อนให้เห็นรูปแบบการศึกษาเล่าเรียนที่สอดคล้องกับวิถีชีวิตของชาวพุทธ การบวชเรียนของชาวไทยในอดีตจึงให้ความหมายถึงการทดแทนบุญคุณพ่อแม่และการศึกษาเล่าเรียนพระศาสนา ศิลธรรม จริยธรรม ตลอดจนวิชาหนังสือและอาชีพเพื่อจะได้มีความรู้ทั้งทางโลกและทางธรรม ส่วนการเรียนรู้ที่บ้านหรือครอบครัวนั้นเป็นการเรียนรู้จากชีวิตจริงผ่านทางอาชีพของครอบครัว เครือญาติ และกิจกรรมของชุมชน

ที่กล่าวมานี้ เป็นการศึกษาของคนทั่วไปในชุมชนท้องถิ่นหรือเป็นการศึกษาของสามัญชน ส่วนชนชั้นสูงตลอดจนผู้ที่มีตระกูลทั้งหลายก็จะจัดการศึกษาให้แก่โอรส ธิดา และบุตรหลานของตนขึ้นใน “วัง” หรือพระราชสำนัก ซึ่งมีรูปแบบการเรียนรู้ต่างไปจากการศึกษาของชุมชน

และดูเหมือนว่าการจัดการของทั้งสองส่วนนี้ได้แยกออกจากกันอย่างชัดเจน

การศึกษาของชุมชนทั้งที่ก่อให้เกิดการเรียนรู้ขึ้นที่วัด และบ้านหรือครอบครัวต่างมีวัตถุประสงค์เดียวกัน คือการหล่อหลอมคนให้สมบูรณ์ทั้งกายและใจ เพื่อให้สามารถใช้ชีวิตอยู่ในสังคมได้อย่างมีความสุขการจัดการศึกษาของชุมชนจึงมุ่งที่ดุลยภาพระหว่างกายกับใจเป็นสำคัญ และเมื่อพิจารณาให้ลึกลงไปก็พบว่า การฝึกอบรมทางด้านจิตใจจะมาก่อนสิ่งใดทั้งหมด (วุฒิชัย มูลศิลป์, 2525 : 404)

ดังที่ได้กล่าวมานี้ เห็นได้ว่าการจัดการศึกษาของไทยในอดีตเป็นภาระหน้าที่ของชุมชน ชุมชนเป็นเจ้าของการศึกษา เป็นผู้กำหนดเป้าหมายของการศึกษา กำหนดกระบวนการและรูปแบบของการเรียนรู้ ตลอดจนเนื้อหาหรือตัวความรู้ที่จะนำมาถ่ายทอดให้แก่ผู้เรียน ฉะนั้นการศึกษาของไทยในอดีตจึงเป็นการศึกษาที่สอดคล้องกับวิถีชีวิตของและชุมชน ไม่ใช่การศึกษาที่แปลกแยกดังเช่นที่เป็นอยู่ในทุกวันนี้

2. สถานภาพของชุมชนภายใต้การจัดการศึกษาของรัฐ

2.1 การขยายตัวของรัฐในการจัดการศึกษา การปฏิรูปการปกครองแผ่นดินในสมัยรัชกาลที่ 5 แห่งกรุงรัตนโกสินทร์ โดยการกระชกอำนาจจากหัวเมืองเข้าสู่ส่วนกลางหรือการรวมศูนย์อำนาจไว้ที่ส่วนกลาง ส่งผลให้ประเทศไทยได้ก้าวเข้าสู่ความเป็นรัฐชาติ (Nation State) และนับตั้งแต่นั้นมาอำนาจที่ส่วนกลางก็ได้ขยายออกไปกว้างขวางอย่างไม่เคยปรากฏมาก่อน นอกจากนั้นการปฏิรูปการปกครองแผ่นดิน ซึ่งมีเหตุผลและความจำเป็นทั้งจากภายในและนอกประเทศ ทำให้ต้องอาศัยกำลังคนจำนวนมาก ซึ่งระบบการจัดการศึกษาที่มีอยู่เดิมไม่สามารถตอบสนองได้เพราะ “ปรากฏว่าจากจำนวนเด็ก 100 คน ที่อยู่วัดมาตั้ง 8 ถึง 10 ปี จะมีอยู่ราวสัก 20 คนเท่านั้นที่อ่านหนังสือออก และสัก 10 คนเท่านั้น ที่เขียนหนังสือได้ด้วยเมื่อพ้นจากวัดไป” และ “โดยมากรู้หนังสือเพียงอ่านออกเขียนได้อย่างงู ๆ ปลา ๆ เท่านั้น ใช้การอะไรในเรื่องหนังสือไม่ใคร่ได้” (วุฒิชัย มูลศิลป์, 2525 : 404) ด้วยเหตุนี้ รัฐบาลที่ส่วนกลางจึงต้องเข้ามาปฏิรูปการศึกษา โดยนำเอาการศึกษาของประเทศทางตะวันตกและระบบโรงเรียนมาใช้เพื่อผลิตกำลังคนตามความต้องการของรัฐที่ขยายตัวอย่างรวดเร็วในขณะนั้น

แท้จริงแล้ว การจัดการศึกษาตามระบบโรงเรียนได้เริ่มต้นในประเทศไทยมาตั้งแต่ต้นสมัยรัชกาลที่ 4 ซึ่งเปิดดำเนินการโดยคณะมิชชันนารีอเมริกัน แต่โรงเรียนที่ตั้งขึ้นนี้มีไม่มากนัก และจำกัดอยู่เฉพาะในเขตกรุงเทพฯ เท่านั้น แม้ว่าในตอนต้นรัชกาลที่ 5 ได้โปรดให้ตั้งโรงเรียนหลวงขึ้นในพระบรมมหาราชวังและต่อมาได้จัดตั้งโรงเรียนหลวงสำหรับราษฎรทั่วไปขึ้นตามวัดต่าง ๆ ทั้งในกรุงและหัวเมืองแล้วก็ตาม แต่ยังไม่มีความเห็นและการจัดการที่ชัดเจนแน่นอน จนกระทั่งได้มีการประกาศใช้โครงการศึกษา พ.ศ. 2441 การจัดการศึกษาในส่วนหัวเมืองหรือภูมิภาคจึงได้เริ่มกันอย่างจริงจัง

โครงการศึกษานับนี้ มีฐานะเป็นกฎหมายทางการศึกษานับแรกของไทยและได้วางแนวทางการจัดการศึกษาของชาติไว้ชัดเจนทั้งในส่วนกรุงเทพฯ และหัวเมือง สำหรับในส่วนของหัวเมืองนั้น ได้มีประกาศจัดการเล่าเรียนในหัวเมือง พ.ศ. 2441 โดยกำหนดให้ “พระภิกษุสงฆ์ทั้งหลาย... ช่วยเอาภาระธุระสั่งสอนกุลบุตรทั้งหลายให้ได้ศรัทธาเลื่อมใสพระรัตนตรัย และมีวิชาความรู้อันเป็นสารประโยชน์” (วุฒิชัย มูลศิลป์, 2525 : 417)

การประกาศใช้โครงการศึกษา พ.ศ. 2441 ได้แสดงถึงความสำเร็จของการรวมศูนย์อำนาจเข้าสู่ส่วนกลาง และรัฐบาลที่ส่วนกลางก็ได้นำเอากฎหมายฉบับนี้ไปใช้เป็นเครื่องมือขยายอำนาจรัฐในการจัดการศึกษารอบคลุมไปทั่วประเทศจากเมืองหลวงลงไปถึงชุมชน นอกจากนี้แล้วรัฐบาลในขณะนั้นและในสมัยต่อมา ยังได้ทำการปรับปรุงและออกกฎหมายทางการศึกษาที่ส่งผลให้อำนาจในการจัดการศึกษาของรัฐเข้มแข็งยิ่งขึ้น เช่น โครงการศึกษา พ.ศ. 2445 โครงการศึกษา พ.ศ. 2456 โครงการศึกษา พ.ศ. 2464 และพระราชบัญญัติประถมศึกษา พ.ศ. 2464 เป็นต้นจนถึงปัจจุบันแทบไม่มีเด็กไทยคนใดหลุดพ้นจากโครงข่ายทางการศึกษานาตามหิมาที่รัฐได้สร้างขึ้น

2.2 สถานภาพของชุมชนในการจัดการศึกษา การจัดการศึกษาของรัฐที่ขยายตัวออกไปอย่างรวดเร็วตามที่ได้กล่าวแล้วข้างต้น ส่งผลให้สถานภาพของชุมชนในการจัดการศึกษาที่มีมาแต่เดิมได้ค่อย ๆ เปลี่ยนไปจนในที่สุดรัฐได้เข้าครอบงำหรือผูกขาดการจัดการศึกษาไว้เพียงฝ่ายเดียว

เดิมทีชุมชนมีฐานะเป็นเจ้าของการศึกษา เป็นผู้กำหนดการจัดกระบวนการเรียนรู้ทั้งหมดให้แก่บุตรหลานของตน และการศึกษาในแนวนี้เป็นประเพณีนิยมที่ปรากฏอยู่ในวิถีชีวิตของคนในชุมชนตามที่ได้กล่าวแล้วในตอนต้นให้อำนาจในการจัดการศึกษาของชุมชนเป็นอำนาจเชิงสังคมนวัตกรรม ซึ่งไม่อาจได้มาหรือยกเลิกโดยกฎหมาย และดูเหมือนว่ารัฐเองก็มองอำนาจของชุมชนในลักษณะเดียวกันนี้ ดังเห็นได้จากสาระบัญญัติในกฎหมายทางการศึกษานับตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ 5 จนถึงปัจจุบันที่ไม่เคยห้ามหรือยกเลิกการจัดการศึกษาของชุมชน ขณะเดียวกันก็ไม่พบถ้อยคำใดในกฎหมายดังกล่าวนี้ที่ส่งผลให้ชุมชนต้องทำหน้าที่จัดการศึกษาให้แก่บุตรหลาน

ด้วยเหตุนี้ การขยายอำนาจในการจัดการศึกษาของรัฐจากส่วนกลางไปสู่หัวเมือง โดยใช้วิธีดึงเด็กออกจากพ่อแม่ ครอบครัว และชุมชนเข้าสู่การศึกษาในระบบโรงเรียนในระยะแรกจึงไม่น่าจะส่งผลกระทบต่ออำนาจและสถานภาพในด้านนี้ของชุมชนมากนัก เพราะตัวเลขจำนวนนักเรียนในปี พ.ศ. 2453 มีเพียงหนึ่งในสามของเด็กในวัยเรียนทั้งหมด (กองจดหมายเหตุแห่งชาติ อ้างในวุฒิชัย มูลศิลป์, 2525 : 421-422) จากข้อมูลนี้ ทำให้กล่าวได้ว่าการจัดการศึกษาในชุมชนในขณะนั้นมี 2 ระบบ คือระบบโรงเรียน และระบบการศึกษาที่มีมาแต่เดิม อย่างไรก็ตามจุดเปลี่ยนที่สำคัญที่ส่งผลให้ชุมชนเริ่มสูญเสียสถานภาพในการจัดการศึกษามาเป็นลำดับ น่าจะอยู่

ที่การประกาศใช้พระราชบัญญัติประถมศึกษา พ.ศ. 2464 ที่ได้กำหนดการศึกษาภาคบังคับให้เด็กที่มีอายุ 7-14 ปีบริบูรณ์ต้องเข้าเรียนในโรงเรียนประถมศึกษา

ผลจากความพยายามดังกล่าวข้างต้น ทำให้รัฐบาลที่ส่วนกลางอยู่ในฐานะเจ้าของหรือผู้จัดการศึกษาของชาติ ขณะเดียวกันรัฐก็ได้กำหนดบทบาทของประชาชนและชุมชนให้เป็นเพียงผู้สนับสนุนการจัดการศึกษาเท่านั้น ดังเห็นได้จากการเก็บเงินค่าศึกษาพลี และการศึกษาประชาบาล ที่ชุมชนเป็นเพียงผู้ระดมทุนทรัพย์เพื่อสร้างและดำรงอยู่ของโรงเรียนประชาบาลเท่านั้น ส่วนการจัดการเรียนการสอนและการบริหารการศึกษาทั้งหมดตกอยู่ในความควบคุมของรัฐเพียงฝ่ายเดียว และการจัดการศึกษาลักษณะนี้ได้กลายเป็นกระแสหลักที่สืบเนื่องมาจนถึงทุกวันนี้

สำหรับการจัดการศึกษาในระดับประถมศึกษา ซึ่งเป็นการศึกษาที่ใกล้ชิดชุมชนมากที่สุด ได้มีการประกาศใช้หลักสูตรประถมศึกษา พุทธศักราช 2521 (ฉบับปรับปรุง พ.ศ. 2533) แสดงให้เห็นความพยายามของรัฐที่จะปรับเปลี่ยนแนวทางในการจัดการศึกษา หลักสูตรนี้กำหนดให้โรงเรียนประถมศึกษาใช้หลักสูตรแกนกลางและหลักสูตรท้องถิ่น จัดการเรียนการสอนควบคู่กันไป รวมทั้งเปิดโอกาสให้ชุมชนเข้ามามีส่วนร่วมในการพัฒนาหลักสูตรท้องถิ่นให้สอดคล้องกับวิถีชีวิตและความต้องการของคน

เมื่อนำหลักสูตรนี้ไปปฏิบัติ ปรากฏว่าโรงเรียนให้ความสำคัญกับหลักสูตรแกนกลางมากกว่าหลักสูตรท้องถิ่น ทั้งนี้เป็นเพราะหลักสูตรแกนกลางมีสถานะเชิงบังคับ มีการกำหนดรายวิชา กลุ่มประสบการณ์ตลอดจนวัตถุประสงค์ไว้ชัดเจน และถือเอาผลสัมฤทธิ์ในการเรียนวิชาเหล่านี้ของนักเรียนเป็นตัวบ่งชี้ความสำเร็จหรือความล้มเหลวในการจัดการศึกษาของโรงเรียน ส่วนหลักสูตรท้องถิ่นนั้นไม่มีการกำหนดรายละเอียดไว้ตายตัว และการเรียนหรือไม่เรียนหลักสูตรนี้ก็ไม่必有ผลกระทบต่อโรงเรียนทำให้สถานภาพของหลักสูตรนี้ด้อยกว่าหลักสูตรแกนกลาง

ในส่วนของชุมชนเองก็ยังคงมีปัญหาในการเข้าไปมีส่วนร่วมจัดการศึกษาในโรงเรียน เพราะไม่มีบทบัญญัติในกฎหมายใดที่ให้การรับรองสถานภาพของชุมชนในด้านนี้ จะเห็นได้ว่าการเปิดโอกาสให้ชุมชนเข้าไปมีส่วนร่วมในการพัฒนาหลักสูตรและการเรียนการสอนในโรงเรียนประถมศึกษา นั้น ไม่ได้เกิดขึ้นจากสภาพบังคับของกฎหมาย แต่เป็นแนวทางที่กำหนดไว้ในหลักสูตรซึ่งออกมาในรูปของระเบียบที่อ้างอิงถึงคำสั่งของกระทรวงศึกษาธิการอีกทอดหนึ่ง ฉะนั้นการนำไปใช้ให้บังเกิดผลเพียงใดจึงขึ้นอยู่กับตัวบุคคล ทั้งผู้บริหารการศึกษาทุกระดับและผู้นำชุมชนค่อนข้างสูง เช่นเดียวกับการตั้งคณะกรรมการโรงเรียน เพื่อเปิดโอกาสให้ชุมชนเข้าไปมีส่วนร่วมในการบริหารการศึกษาก็ได้ดำเนินการในรูปของคำสั่ง และผลในการปฏิบัติก็ออกมาทำนองเดียวกับหลักสูตรท้องถิ่น

สิ่งที่ควรจะได้นำมากล่าวไว้ในที่นี้อีกประเด็นหนึ่งคือการจัดการศึกษาขององค์การบริหาร

ราชการส่วนท้องถิ่น อันได้แก่ กรุงเทพมหานคร เมืองพัทยา และเทศบาล ซึ่งเป็นรูปแบบการกระจายอำนาจการปกครองไปสู่ท้องถิ่นที่มีมาแต่เดิม ในข้อเท็จจริง การจัดการศึกษาขององค์กรส่วนท้องถิ่นเหล่านี้ เป็นเพียงการเปลี่ยนแปลงบทบาทความรับผิดชอบจากหน่วยงานในสังกัดส่วนกลางเป็นหน่วยงานท้องถิ่นเท่านั้น กองการศึกษาในหน่วยงานดังกล่าวจึงทำหน้าที่ส่งเสริมให้การจัดการศึกษาเป็นไปในแนวทางที่รัฐกำหนด ในส่วนขององค์การบริหารส่วนตำบล (อบต.) พระราชบัญญัติฯ กำหนดให้มีบทบาทหน้าที่เพียงส่งเสริมการศึกษา ด้วยเหตุนี้จึงไม่พบความแตกต่างของการบริหารและจัดการศึกษาระหว่างโรงเรียนที่สังกัดส่วนท้องถิ่นกับส่วนกลาง

นอกจากประเด็นที่เกี่ยวกับสถานภาพทางกฎหมายของชุมชนแล้ว อุปสรรคที่สำคัญอีกประการหนึ่งที่คอยกีดขวางการเข้าไปมีส่วนร่วมของชุมชนในการจัดการศึกษา ก็คือระบบราชการ

ผลกระทบจากการขยายอำนาจในการจัดการศึกษาของรัฐจากส่วนกลางไปสู่ท้องถิ่นไม่ได้จำกัดเพียงแค่การสูญเสียอำนาจในด้านนี้ของชุมชนที่มีมาแต่เดิมเท่านั้น แต่ได้ทำให้เกิดความรู้สึกในหมู่ประชาชนว่าการศึกษาคือของรัฐบาล โรงเรียนเป็นของหลวง และชาวบ้านไม่ควรเข้าไปยุ่งเกี่ยว ยิ่งรัฐได้นำเอาการจัดการศึกษาไปผูกติดไว้กับระบบราชการ ซึ่งมีวิธีคิด วิถีปฏิบัติ และวิธีให้คุณค่าต่อการศึกษาต่างไปจากชุมชน ก็ยิ่งทำให้การทำงานร่วมกันระหว่างโรงเรียนกับชุมชนเป็นไปได้ยาก การดำเนินงานของโรงเรียนชุมชนในหลายพื้นที่ได้แสดงให้เห็นสิ่งที่กล่าวไว้นี้ค่อนข้างชัดเจน (ทวี ทิมจำ, 2515 : 270)

โดยสรุป การจัดการศึกษาภายใต้การดำเนินงานของรัฐในช่วงที่ผ่านมาทำให้โครงสร้างทางการศึกษาของไทยแข็งตัวมากและขาดความยืดหยุ่น จนแทบไม่มีที่ว่างให้ชุมชนได้เข้าไปมีบทบาทประกอบกับชุมชนเองก็ได้สูญเสียสถานภาพในการจัดการศึกษาที่เคยมีมาแต่เดิมไปแล้ว คงเหลือเพียงอำนาจเชิงสังคมวัฒนธรรม ซึ่งอาจไม่เพียงพอที่จะจัดการกับปัญหาที่ซับซ้อนในสังคมปัจจุบันและสังคมใหม่ที่กำลังจะมาถึง จึงจำเป็นอยู่เองที่จักต้องคืนสถานภาพในด้านนี้ให้แก่ชุมชน โดยการตรากฎหมายขึ้นมารองรับเพื่อให้ชุมชนได้มีบทบาท หน้าที่ ความรับผิดชอบ และศักดิ์ศรีเท่าเทียมกับรัฐในการจัดการศึกษาให้แก่บุตรหลานของตนและคนอื่น ๆ

3. บทบาทของชุมชนในการจัดการศึกษาของไทยในปัจจุบัน

การทำความเข้าใจบทบาทของชุมชนในการจัดการศึกษาในปัจจุบันจำเป็นขจัดภาพเก่า ๆ ของการศึกษาในอดีตให้หมดไป และต้องเปลี่ยนมุมมองการศึกษาใหม่ในแนวทางที่สอดคล้องกับวิถีชีวิตและกระบวนการเรียนรู้ในสังคมชุมชน

3.1 **วิถีชีวิตในชุมชน** วิถีชีวิตของผู้คนและชุมชนเป็นผลมาจากปฏิสัมพันธ์และความเชื่อมโยงระหว่างการผลิต การอยู่ร่วมกัน และระบบคุณค่าต่าง ๆ ซึ่งเป็นองค์ประกอบพื้นฐานของสังคมชุมชน ความสัมพันธ์ขององค์ประกอบพื้นฐานในลักษณะดังกล่าวจะส่งผลให้วิถีชีวิตในชุมชนเคลื่อนไหวอย่างเป็นกระบวนการ

1. การผลิต หรือลักษณะทางเศรษฐกิจของชุมชน สามารถพิจารณาได้จากสภาพแวดล้อมทางภูมิศาสตร์และทรัพยากรธรรมชาติ การใช้แรงงาน-เทคโนโลยี และเป้าหมายของการผลิตนั้น

2. การอยู่ร่วมกัน หรือลักษณะทางสังคมของชุมชน สามารถพิจารณาได้จากความสัมพันธ์ 2 แบบ คือความสัมพันธ์ทางเครือญาติซึ่งมีความผูกพันทางสายโลหิต และความสัมพันธ์เชิงแลกเปลี่ยน ซึ่งเป็นความผูกพันที่เกิดจากการพึ่งพาอาศัยกันทั้งในด้านการผลิตและการใช้ชีวิตร่วมกันในชุมชน และรวมถึงความสัมพันธ์ในการทำงานกับบุคคลและองค์กรภายนอกชุมชน

3. ระบบคุณค่า ตลอดถึงความเชื่อและศาสนาต่าง ๆ ในชุมชน เป็นกรอบกำหนดวิธีคิดและการให้ความหมายต่อสภาพแวดล้อมรอบตัว เช่น คน ธรรมชาติ และสิ่งเหนือธรรมชาติ เป็นต้น

การพิจารณาปฏิสัมพันธ์และความเชื่อมโยงขององค์ประกอบเหล่านี้ จะช่วยให้มองเห็นวิถีชีวิตในชุมชนทั้งสองด้าน คือ ทั้งเรียบง่ายและเร่งร้อน

วิถีชีวิตที่เรียบง่ายที่ยังคงปรากฏอยู่ในคนจำนวนหนึ่งของชุมชน โดยเฉพาะอย่างยิ่งในชนบท เป็นผลมาจากการให้ความหมายต่อชีวิตและจัดระบบการผลิตที่เกื้อกูลต่อธรรมชาติ การใช้ชีวิตจึงไม่เร่งรีบ มีเวลาสำหรับตนเอง ครอบครัว และชุมชน ส่วนคนอีกจำนวนหนึ่งในชุมชนที่ได้ให้ความหมายต่อชีวิตในเชิงสัมพันธ์กับวัตถุ มุ่งมองธรรมชาติในฐานะ ทรัพยากรที่ต้องนำมาตอบสนองความต้องการของตน ทำให้ต้องใช้ระบบการผลิตที่รีบเร่ง แข่งขัน ขูดรีดตนเองและคนอื่นเพื่อให้บรรลุเป้าหมายที่วางไว้ คนเหล่านี้จึงแทบไม่มีเวลาให้กับตนเอง ครอบครัว และชุมชน

อย่างไรก็ตาม วิถีชีวิตในชุมชนทุกวันนี้ ไม่ว่าจะเรียบง่ายหรือเร่งร้อนล้วนต้องเรียนรู้และนอกจากนั้น ปฏิสัมพันธ์และการเชื่อมโยงขององค์ประกอบทั้งสามข้างต้นก็เป็นกระบวนการเรียนรู้ในตัวเอง สิ่งเหล่านี้จะช่วยให้เกิดการปรับตัวเองของชุมชนและสร้างวิถีชีวิตที่เหมาะสมกับสังคมที่กำลังเปลี่ยนแปลงไปตลอดเวลา

3.2 ศักยภาพและข้อจำกัดของชุมชน การพัฒนาประเทศในช่วง 35 ปีที่ผ่านมา คือนับตั้งแต่การประกาศใช้แผนพัฒนาเศรษฐกิจแห่งชาติ (พ.ศ. 2504) มาจนถึงปัจจุบัน ได้ส่งผลให้การเปลี่ยนแปลงหลายด้านทั้งในทางที่นำไปสู่ศักยภาพ ปัญหาหรือข้อจำกัดขึ้นในชุมชน

1. ศักยภาพของชุมชนในปัจจุบัน

1) การปรับใช้วัฒนธรรมเพื่อการพัฒนา การเข้ามาของวัฒนธรรมภายนอก โดยเฉพาะจากซีกโลกตะวันตก ซึ่งเกิดขึ้นในช่วงเร่งรัดพัฒนาประเทศเมื่อ 35 ปีที่แล้วมา ได้ก่อให้เกิดการเปลี่ยนแปลงในวิถีการผลิต แบบแผน ความสัมพันธ์ ระบบคุณค่าและความ

เชื้อของชาวบ้านและชุมชน อย่างไรก็ตาม การเปลี่ยนแปลงนี้ไม่ได้เกิดขึ้นทันทีทันใดในทุกพื้นที่ของประเทศ ทำให้ชาวบ้านและชุมชนจำนวนมากสามารถสืบทอดวิถีชีวิตของตนหรือวัฒนธรรมชุมชน และนำมาปรับใช้ได้เหมาะสมกับสมัย

ภูมิปัญญาชาวบ้านหรือภูมิปัญญาท้องถิ่น เป็นหนึ่งในหลายกรณีที่แสดงถึงศักยภาพหรือความสามารถของชาวบ้านและชุมชนในการปรับใช้วัฒนธรรมเป็นกระบวนการเชื่อมโยงอดีตกับปัจจุบันผ่านระบบคุณค่าเดิมของชุมชนซึ่งเป็นวัฒนธรรมส่วนที่มองไม่เห็น ทำให้ชาวบ้านและชุมชนในทุกภาคของประเทศได้ปรับหรือประยุกต์เอาวัฒนธรรมมาใช้ในการพัฒนาคุณภาพชีวิตอย่างกว้างขวางและไม่ติดขัดกับรูปแบบหรือวัตรธรรม ซึ่งปรากฏให้เห็นในกิจกรรมทางเศรษฐกิจ สังคม ประเพณีและศิลปวัฒนธรรมของคนในชุมชน

การปรับใช้วัฒนธรรมดังกล่าวนี้ สามารถศึกษาผ่านชีวิตของผู้นำ ผู้รู้หรือผู้ทรงภูมิปัญญาและกลุ่มหรือองค์กรในชุมชน บุคคลและองค์กรเหล่านี้ได้สร้างระบบคิดและปฏิบัติที่เปิดโอกาสให้ “คุณค่า” และ “มูลค่า” ผสมผสานกันอย่างลงตัว และพึ่งตัวเองได้อย่างแท้จริง จนได้รับการยกย่องจากคนทั่วไปในสังคม กลายเป็นต้นแบบให้ชาวบ้านและชุมชนอื่นเอาอย่าง และคนจำนวนมากยังเชื่ออีกว่า สิ่งที่เกิดขึ้นนี้เป็นคำตอบของชีวิตและการพัฒนาเพื่อสู่สังคมใหม่ที่กำลังจะมาถึง

2) การพัฒนาโลกทางสังคมวัฒนธรรม การพัฒนาประเทศในช่วงที่ผ่านมาได้ก่อให้เกิดความก้าวหน้าทางวัตถุมากมาย โดยเฉพาะเทคโนโลยีสื่อสารและโทรคมนาคม ทำให้คนในชุมชนได้รับความสะดวกสบายมากขึ้น สามารถติดต่อกันได้อย่างรวดเร็วและกว้างขวาง แต่อีกด้านหนึ่งของความก้าวหน้านี้ก็กลับส่งผลให้ผู้คนและชุมชนตัดขาดจากกัน ความสัมพันธ์ทางเครือญาติและการแลกเปลี่ยนหรือการพึ่งพาแบบถ้อยทีถ้อยอาศัย ซึ่งเป็นกลไกทางสังคมวัฒนธรรมแบบเดิมแทบจะไม่มีอำนาจในการควบคุมพฤติกรรมทางสังคมของคนในชุมชนอีกต่อไป

ท่ามกลางความอ่อนล้าของกลไกทางสังคมวัฒนธรรมดังกล่าว ชาวบ้านและชุมชนจำนวนมากได้พยายามฟื้นฟู ประยุกต์ และสร้างสรรค์ กลไกทางสังคมวัฒนธรรมใหม่ ให้มีรูปแบบเนื้อหา และการทำหน้าที่ที่หลากหลายสอดคล้องกับความเปลี่ยนแปลง แต่กลไกใหม่นี้ได้คงไว้ซึ่งระบบคุณค่าเดิมของชุมชน

สังคมชุมชนในปัจจุบัน ความสัมพันธ์ทางเครือญาติแบบให้พี่ปันน้องได้คลายพลังลงไปมากแล้ว สิ่งที่เข้ามาแทนที่คือการพึ่งพาอาศัยกันในเชิงแลกเปลี่ยนผ่านกลไกการจัดการที่ชาวบ้านสร้างขึ้น ที่สำคัญได้แก่ กลุ่มหรือองค์กรชุมชน ซึ่งมีความหลากหลายในรูปแบบและกิจกรรม เช่น การออมทรัพย์และสวัสดิการ ธนาคารข้าว กองทุนวัว ธุรกิจชุมชนและอุตสาหกรรมชุมชน เป็นต้น ความสัมพันธ์ที่เกิดขึ้นภายใต้กลไกการจัดการใหม่นี้ได้จุดตั้งญาติพี่น้องและเพื่อนบ้านให้ใกล้ชิดกันอีกครั้งหนึ่ง เกิดเป็นเครือข่ายของการแลกเปลี่ยนและการพึ่งพาห้วงกัน นับวัน

เครือข่ายของชาวบ้านยังขยายตัวออกไป สมาชิกของเครือข่ายไม่ได้จำกัดอยู่เฉพาะใน “หมู่บ้าน” แต่ตัดข้ามขอบเขตทางการปกครองไปสู่คนภายนอกที่มีความสนใจร่วมกัน จึงเรียกเครือข่ายในลักษณะนี้ว่า ชุมชนใหม่

นอกจากนี้ ชาวบ้านและชุมชนในภาคต่าง ๆ ยังได้ประยุกต์หลักการหรือคุณค่าของ ประเพณีและพิธีกรรมเก่าให้กลับมาทำหน้าที่และรับใช้วิถีชีวิตในปัจจุบัน

ชาวบ้านและชุมชนในภาคอีสาน ได้ประยุกต์ระบบคุณค่าที่ปรากฏอยู่ในพิธี “บุญประ ทายข้าว” มาสู่ “กองทุนข้าว” และ “ธนาคารข้าว” ที่นอกจากได้ช่วยเหลือแก่คนทุกข์ยากและ แสดงออกถึงความเคารพนบถนอบต่อแม่โพสพแล้ว การจัดการแบบใหม่จะช่วยให้ข้าวที่รวบรวม ไว้สามารถแปรเป็นเงินตราเพื่อสร้างทุนและสวัสดิการให้ชาวบ้านและชุมชน เช่นเดียวกับชาว บ้านในภาคใต้ที่ได้ประยุกต์คุณค่าของการ “ออกปาก-กินวาน” ซึ่งเป็นประเพณีที่เทียบได้กับการ “ลงแขก” ในภาคกลางเข้าสู่ “แชร์แรงงาน” หรือ “พรรค” อันเป็นกระบวนการแลกเปลี่ยนแรง งานที่มีกฎเกณฑ์ค่อนข้างซับซ้อน เพื่อให้เกิดความยุติธรรมในหมู่สมาชิก แต่ยังคงไว้ซึ่งการพึ่ง พากอาศัยกันด้วยวิธีการนี้ทำให้ชาวสวนยางพารา สวนไม้ผล และชาวนาหลายแห่งในภาคใต้ สามารถลดต้นทุนการผลิตและไม่ตกอยู่ภายใต้ระบบการจ้างงานในปัจจุบัน กรณีที่ใกล้เคียงกันนี้ คือระบบ “เอามื้อ-เอาแรง” ในภาคเหนือและอีสานที่ได้ถูกประยุกต์ให้เปลี่ยนรูปแบบไปจากเดิม มากแล้วเช่นกัน

3) การสร้างสรรค์สถาบันของชุมชน การปรับใช้วัฒนธรรมและการ พัฒนาไกลทางสังคมวัฒนธรรมตามที่ได้กล่าวข้างต้น เกิดขึ้นและดำรงอยู่ในสังคมชุมชน จึง หลีกไม่พ้นที่จะต้องเข้าไปเกี่ยวข้องกับสถาบันที่มีอยู่เดิม เช่น ครอบครัว ศาสนา และการศึกษา เป็นต้น และส่งผลให้สถาบันเหล่านี้เปลี่ยนแปลงไปทั้งในด้านรูปแบบหรือความสัมพันธ์ บทบาท เนื้อหาสาระ ตลอดจนมีการหน้าที่ใหม่ ๆ เพิ่มขึ้นเพื่อรองรับความผันแปรที่เกิดขึ้นตลอดเวลา นอกจากนั้นกระบวนการทั้งสองนี้ส่งผลให้เกิดการสร้างสรรค์สถาบันขึ้นในชุมชน ที่สำคัญได้แก่ สถาบันการเรียนรู้และสถาบันทุนของชุมชน

สถาบันการเรียนรู้ของชุมชน ในช่วงที่ชุมชนต้องเผชิญกับกระแสการพัฒนา ส่งผลให้ ชาวบ้านจำนวนมากประสบกับความทุกข์ยากและล้มละลาย ผู้คนจำนวนหนึ่งต้องพ่ายแพ้ทิ้งถิ่นฐาน โยกย้ายเข้าสู่ตัวเมืองและเมืองหลวง ส่วนผู้ที่ไม่ยอมแพ้ก็ต้องดิ้นรนต่อไป การรวมตัวเพื่อแสวง หาทางออกร่วมกันในรูปกลุ่มและองค์กรดังได้กล่าวแล้วข้างต้น เปิดโอกาสให้ชาวบ้านได้เรียนรู้ ร่วมกัน กระบวนการแลกเปลี่ยนความรู้และถ่ายทอดประสบการณ์ระหว่างชาวบ้าน ส่งผลให้คน เหล่านี้ได้สัมพันธ์และเชื่อมโยงกันเป็นเครือข่ายการเรียนรู้ และชุมชนจำนวนมากได้รับการ และพัฒนาความสัมพันธ์นี้ไว้อย่างต่อเนื่องและมั่นคง จนมีภาวะเป็นสถาบัน

ผลจากการศึกษาชุมชนจำนวนมากในทุกภาคของประเทศ พบว่าสถาบันการเรียนรู้ของชุมชน ซึ่งอาจมีชื่อต่างกัน เช่น มหาวิทยาลัยชาวบ้าน สมาคม ชมรม เครือข่าย ศูนย์ และกลุ่ม เป็นต้น ต่างนำเอาลักษณะทางสังคมวัฒนธรรมชุมชนมาเป็นแนวทาง การเรียนรู้จึงเป็นธรรมชาติ ง่าย และตรงต่อความต้องการของชาวบ้าน โดยมีผู้นำ ผู้รู้หรือปราชญ์ชาวบ้านทำหน้าที่ถ่ายทอดแนวคิด ความรู้หรือชุดประสบการณ์ของชุมชนให้แก่ผู้สนใจนำไปปรับใช้ให้สอดคล้องกับวิถีชีวิต

ความรู้หรือชุดประสบการณ์ของชุมชน มิใช่ความรู้ทางเทคนิคเพียงอย่างเดียว แต่ยังมีส่วนที่เป็นคุณค่า ศิลธรรม และจริยธรรมรวมอยู่ด้วย หรือเป็นความรู้แบบองค์รวม และการถ่ายทอดก็มีได้แยกเป็นส่วน ๆ ผู้เรียนจึงต้องเรียนรู้วิถีชีวิตทั้งหมดจากเจ้าของประสบการณ์ หัวใจของการเรียนรู้นี้อยู่ที่การปฏิบัติทำให้เกิดการหนุนช่วยและการไปมาหาสู่กันระหว่างผู้ถ่ายทอดความรู้และผู้เรียน

สถาบันของชุมชน ทุนเป็นปัจจัยสำคัญในการดำรงชีวิต สำหรับชาวบ้านในชนบทนั้น ทุนมีความหมายกว้าง ครอบคลุมทั้งพืช สัตว์ ทรัพยากรธรรมชาติอื่นในชุมชน และเงินตรา ชาวบ้านและชุมชนจำนวนมากได้ใช้ความรู้และภูมิปัญญาจัดการสิ่งต่าง ๆ เหล่านี้ให้รับใช้และสร้างความมั่นคงแก่ชีวิตชุมชนจำนวนหนึ่ง ได้พัฒนากองทุนพืชพื้นบ้าน กองทุนวัว ธนาคารข้าว และกลุ่มออมทรัพย์เป็นสถาบันทุนของชุมชน

พัฒนาการของสถาบันทุนที่กล่าวนี้ เกิดขึ้นควบคู่กับกระบวนการเรียนรู้และสถาบันการเรียนรู้ของชุมชน มีความหลากหลายบนพื้นฐานของสังคมวัฒนธรรมชุมชน รูปแบบการบริหารจัดการทุนของชุมชนในแต่ละแห่งจึงสัมพันธ์กับพื้นฐานดังกล่าว และสอดคล้องกับทรัพยากรธรรมชาติของชุมชน ความหลากหลายของรูปแบบและการจัดการที่ยืดหยุ่นสูงช่วยให้สถาบันทุนตอบสนองความต้องการของชาวบ้านและชุมชนได้มากกว่า